

Milena Dragičević Šešić¹
Fakultet dramskih umetnosti

SKRIVENE NEJEDNAKOSTI U POLJU KULTURE U SRBIJI: STVARALAŠTVO U ZAMKAMA POLITIKE I TRŽIŠTA, TRADICIONALNIH VREDNOVANJA I NOVIH PERSPEKTIVA

(Predrag Cvetičanin, Tatjana Nikolić i Nađa Bobičić:
„Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji”
Fakultet umetnosti Univerziteta u Nišu, 2023)

305-055.1/.2:008(497.11)(049.32)
316.647.82-055.2(497.11)(049.32)
316.662-055.2(497.11)(049.32)
COBISS-SR-ID 133255433

Knjiga „Rod i rad u kulturnom polju u Srbiji” nastala je kao rezultat naučnog istraživanja na projektu *Rodna ravnopravnost za kulturnu raznolikost*, koji je podržan na UNESCO-vom konkursu Međunarodnog fonda za kulturnu raznolikost 2020. godine (tada je izabrano samo šest od 1.027 podnetih projekata iz celog sveta). Ovaj istraživački poduhvat realizovan je saradnjom brojnih partnera na kulturnoj sceni Srbije koji su okupili, pored praktičara i aktivista, veći broj naučnika i naučnica u domenu sociologije kulture, studija kulture, studija roda i političkih nauka. Kako je istraživanje ostvareno kao interdisciplinarno, tri autora dolaze iz tri naučne oblasti: sociologije kulture (Predrag Cvetičanin), kulturne politike i menadžmenta u kulturi (Tatjana Nikolić) i studija roda (Nađa Bobičić), što se pokazalo izuzetno važnim kako u analizi tako i u interpretaciji istraživačkih rezultata.

Ova grupa autora utemeljila je istraživačka pitanja, kao i svoje analize, u tradiciju rodnih i feminističkih studija iz celog regiona, no empirijski deo istraživanja odnosio se na karakteristike polja kulturne produkcije u Srbiji, te posebno na mehanizme koji generišu ili podržavaju rodne nejednakosti u njemu. Stoga su rezultati istraživanja predstavljeni kroz osam poglavlja uz odgovarajuće reference.

Autori celovito objašnjavaju kontekst unutar koga se razvila ideja o ovakvom projektu, dajući izuzetno značajan pregled teorija i empirijskih istraživanja kojima se nauka bavila u regionu, ukazujući na vezu između aktivističkih

¹ msesic@gmail.com

feminističkih praksi i empirijsko-teorijskih analiza, te umetničkog aktivističkog rada sa teorijskim radom još od sedamdesetih godina 20. veka. Posebno se autori fokusiraju na vezu između „ciklusa” istraživačkih tekstova, edukativnih programa, te umetničkih festivala koji su širom Srbije i regiona davali vidljivost naučnim istraživanjima sa temom o rodnoj ravnopravnosti. Iako je reč o kraćem preglednom tekstu na nepunih dvadesetak strana, istraživanje je akcentiralo, pored sveobuhvatnih doprinosa učešća žena u kulturnom životu širom regiona, čak i sektorske studije koje se bave rodnom jednakosti u pojedinim domenima kulture – od kinematografije do izvođačkih umetnosti, pa čak i vrlo specifičnim podsektorima, poput učešća žena u folklornoj muzici ili u praksi savremenog plesa. Izuzetno je važno što na ovaj način knjiga ne samo što omogućava preglednost već i ukazuje na širinu postojeće literature, te pokazuje i koje su sve to visokoobrazovne institucije koje ovakva istraživanja podržavaju (omogućavajući izrade doktorskih disertacija sa temama vezanim za rodnu ravnopravnost).

Ovo poglavlje veoma precizno definiše metodologiju istraživanja koje je uključilo oko 250 umetnica, radnica i preduzetnica iz sva tri kulturna sektora. Ispitanice *anketnog istraživanja* (206) pripadaju različitim generacijama, a žive širom Srbije. Uputnik je činilo sedam baterija pitanja od kojih su prve dve bile vezane za standardne sociodemografske podatke i oblast delovanja u kulturi (zanimanje, tip radnog odnosa itd.). Ostalih pet baterija bile su usmerene na identifikovanje temeljnih problema rodne (ne)ravnopravnosti, klasni položaj ispitanica, način podele kućnih poslova, stavove o rodnim odnosima i iskustvima rodne diskriminacije. Pored anketiranja, realizovana su i 32 polustrukturisana *intervjua* koji je obuhvatio devet umetnica, osam menadžerki u javnom sektoru kulture, četiri preduzetnice, četiri naučnice i sedam ispitanica iz NVO sektora (šest iz Beograda, pet iz Šumadije i zapadne Srbije, deset iz južne i istočne Srbije i jedanaest iz Vojvodine). Sve ovo dopunjeno je i podacima u razgovoru sa *ekspertskom fokus grupom* (9 umetnica-aktivistkinja) čiji je zadatak bio da doprinesu identifikaciji preporuka za prevazilaženje postojećeg stanja.

Drugo poglavlje, „Karakteristike polja kulturne produkcije u Srbiji”, napisano je na osnovu teorijskih polazišta o karakteristikama „polja” francuskog sociologa kulture Pjera Burdijea, te značajnog istraživanja empirijske literature i statističkih podataka o kulturnoj produkciji u Srbiji koji su dostupni u poslednjih desetak godina. Tako istraživači zaključuju, dokumentujući to odgovarajućim tabelama i podacima, da je uloga države u polju kulture još uvek centralna uprkos srazmerno malim izdvajanjima u odnosu na druge zemlje regiona; da su izrazito skromna ulaganja u međunarodnu kulturnu saradnju;

nedovoljno razvijeno tržište kulture koje uslovljava budžetsku zavisnost svih aktera itd. Kako su kreatori kulturne politike i donosioci odluka usmereni pre svega na održavanje sistema to, uprkos deklarativnoj podršci razvoju kreativnih industrija, prakse su uglavnom sporadične i zavise od pojedinaca, bilo da je reč o spremnosti javnog sektora da podrži nezavisne inicijative ili da je reč o umetnicima a posebno umetnicama da se opredele za preduzetničko delovanje. Koristeći neke od analitičkih modela uspostavljenih u sopstvenim empirijskim istraživanjima (poput modela polja kulturne produkcije u Srbiji), autori detaljno ukazuju na tri osnovne opozicije u polju kulturne produkcije u Srbiji fokusirajući se na centralnu opoziciju koja deli aktere na one koji rade pod okriljem politike („pseudo” autonomija od zahteva publike) i aktera čije se delovanje odvija na tržištu. Drugi tip opozicije jeste onaj između subpolja masovne kulturne produkcije i subpolja ograničene kulturne produkcije oko najvažnijeg principa vrednovanja kulturnih praksi (estetska i kulturološka vrednost vs. ekonomska vrednost). Treću opoziciju autori vide između lokalnog i globalnog segmenta polja kulturne produkcije (stvaralaštvo koje zavisi od lokalne politike i lokalnog vrednovanja vs. stvaralaštvo koje se meri svetskim merilima legitimisano od međunarodnih donatora, kustosa i umetničke kritike). Ono što je bitno jeste da ovo poglavlje daje preduslov za buduće razumevanje rodne nejednakosti jer će se pokazati da su problemi i prepreke sa kojim se radnice i preduzetnice u kulturi suočavaju najvećim delom sistemske prirode te da rodno nasilje i gaženje prava upravo je podstaknuto ovim strukturalnim faktorima.

Naredno, treće poglavlje, „Mehanizmi koji generišu rodne nejednakosti u kulturnom polju u Srbiji”, analizira ih posebno u tri sfere: u sferi obrazovanja (kroz koje umetnice i preduzetnice su morale da prođu da bi stekle pravo na profesionalni status); u privatnom životu (fokus na balans između privatnih i profesionalnih obaveza) i u njihovom profesionalnom životu (rodna diskriminacija). Naravno da najveći broj pitanja i problema sa kojima se radnici suočavaju jesu isti i za muškarce i za žene: nedovoljni javni fondovi, partijsko postavljanje rukovodilaca i partijsko zapošljavanje, korupcija i nepotizam pri konkursima, veliki broj birokratskih obaveza prilikom realizacije projekata itd. Istraživanje je ukazalo da radnice i preduzetnice u kulturnom polju su tek negde sa 30% prepoznavale rodno specifične probleme sa kojima su se susretale tako što je faktorska analiza identifikovala s jedne strane različite forme rodne diskriminacije, manje kompetentna, manje plaćena itd., dok je drugi faktor ukazao na neosetljivost sistema u kulturi za dodatne obaveze žena u privatnoj sferi (nedefinisano radno vreme, prekidanje porodiljskog bolovanja, odloženo roditeljstvo itd.).

Dalja analiza koja obrađuje „Obrazovna iskustva radnica u kulturi, umetnica i preduzetnica u kreativnom sektoru u Srbiji”, polazi od teorije Astrid Zines i Marijane Luken kojom se definišu tri pristupa koji teže da uspostave rodno ravnopravnost: rodno neutralno obrazovanje, obrazovanje naklonjeno ženama i rodno senzitivno obrazovanje. Ovo prvo stanovište određuje se kao *feminizam jednakosti* bilo je karakteristično za prvi talas feminizma, no već drugi pristup – obrazovanje naklonjeno ženama – ističe da je pojam rodne jednakosti problematičan jer reprodukuje muške standarde kao normu te da nauci nedostaju feminini kvaliteti. Taj pristup nazvan *feminizmom razlike* zagovara podsticanje razlika među rodovima da bi devojčice razvijale vlastita rodna iskustva i interese tokom obrazovanja. Treći pristup, rodno senzitivnog obrazovanja, treba da ukaže na sistematsko isključivanje ženskog doprinosa razvoju intelektualnih disciplina. Rodno senzitivno obrazovanje u interpretaciji Zines i Luken dovodi u pitanje stanovište da žene čine jedinstvenu grupu i stoga se zanemaruju razlike među ženama – različite ženske perspektive treba da dobiju iste mogućnosti. Autori ovog istraživanja ukazuju da rodne perspektive ne smeju da ostaju jedine već da se uvede i ideja interseksionalnosti koja uvažava uticaje drugih društvenih faktora (klasa, etnicitet, rasa, seksualna orijentacija, invaliditet itd.). Stoga je ovo istraživanje prišlo izučavanju obrazovnih iskustava sagovornica kroz pet osnovnih tema: izbor obrazovanja; iskustva studiranja; permanentno obrazovanje i samoobrazovanje; rodna perspektiva u obrazovanju; i rodna diskriminacija (seksualno uznemiravanje itd.).

Već prva tema je pokazala do koje mere porodični background može biti snažna podrška ili ozbiljna prepreka za ambicije ispitanica da se bave umetnošću. I ovo istraživanje je potvrdilo vezu klasne i rodne nejednakosti (srednjoklasne porodice sa visokim umetničkim kapitalom daju podršku dok porodice radničke klase bez kulturnog kapitala nastoje da ospore ovaj izbor pre svega usled brige za budućnost svog ženskog deteta). Ovo poglavlje ilustrovano je brojnim izjavama koje omogućavaju da se analize i kvalifikacije istraživača ne samo argumentuju već da i čitaocima primeri ostaju trajnije u sećanju i omoguće nove konekcije sa nekim ličnim iskustvima. I ovo poglavlje kombinuje empirijske nalaze sa teorijskim uvidima, te se tako omogućava čitaocu da bolje razume iznete podatke i procentualne tabele. Posebno mi se čini značajno tabela 18 o formama seksualnog uznemiravanja i rodne diskriminacije tokom obrazovanja jer ukazuje na normalizaciju i ogromnu učestalost lascivnog govora i neprimerenih komentara čak i u školskom obrazovnom kontekstu – čak 65% ispitanica ukazuje na izloženost lascivnom govoru a nepoželjnim dodirima čak jedna trećina. Iako gledajući procenete seksualnih

ucena je bilo relativno malo (6,8%), seksualnog napastvovanja 10,7%, uz one prethodne forme napastvovanja sve ovo ukazuje na visoki stepen neprimerenog ponašanja profesora i nastavnika prema učenicama i studentkinjama. Svi odgovori ukazuju na potpuno odsustvo mehanizama zaštite, na autoritet moći muškog profesora, te na „normalizaciju” njihovog ponašanja u odgovorima ženskih profesora (ukoliko im se učenica obratila za pomoć). Svi ovi navodi istraživanja pokazuju do koje mere je neophodno da se rodno senzitivno umetničko obrazovanje uvede kao praksa, a da se doedukacija nastavnog osoblja svih generacija obavlja u sklopu razvoja i implementacije strategije rodne ravnopravnosti na svim umetničkim školama i fakultetima Srbije.

U poglavlju „Profesionalna iskustva”, zabeležena su i analizirana radna iskustva umetnica, kulturnih radnica i preduzetnica u Srbiji. Iako većim delom žive u domaćinstvima koja se mogu označiti kao domaćinstva srednje ili više srednje klase, njihova individualna radna iskustva su izrazito prekarna, radno angažovanje je celodnevno, slabo plaćeno, bez jasne distinkcije na radno i slobodno vreme. Za samostalne radnice u kulturi profesionalna karijera pod stalnom pretnjom (to onemogućava odbijanje bilo kog posla s jedne strane, a sa druge trošenje onog minimalnog slobodnog vremena na kontakte sa onima koji dodeljuju poslove). S druge strane, zaposlene u kulturnim ustanovama Srbije ističu svoje osećanje neslobode (visok stepen neformalne cenzure i autocenzure), svest da se napreduje i zapošljava po odlukama vladajućih političkih partija, a sa treće odsustvo interesovanja publike, dovodi do demotivacije, gubljenja entuzijazma za rad. Autori istraživanja posebno ukazuju da je visoka centralizacija specifičnost uspostavljanja kulturnog polja u Srbiji (70% kreativnih industrija, svi mediji sa nacionalnom pokrivenošću, gotovo sve producentske i distributerske kuće, te više od polovine tradicionalnih kulturnih ustanova). Za veliki broj radnica u kulturi, Beograd je onda logičan izbor mesta života jer su tu i izvori finansiranja, i domaći i međunarodni, a i blizina kontakta sa domaćom i svetskom scenom. Sve ovo posebno se odražava na (ne)mogućnost permanentne edukacije za sve one koji nisu iz Beograda jer, na primer, period upisa master studija obično koincidira i sa periodom kada su deca još mala ili se razmišlja o roditeljstvu, i tada često su sagovornice bile primorane na odluke koje bi bitno uticale na njihov život, bez obzira na šta su se u stvari opredelile jer su bile prinuđene da se opredele.

Veoma važno pitanje rodne ravnopravnosti – „Balans privatnog i profesionalnog života”, predstavljeno kroz niz tabela pokazuje do koje mere je podela poslova u domaćinstvu i dalje rodno zasnovana, te da su samo tek poslovi vezani za odgajanje dece – „deljeni” poslovi. Kako se jedan broj sagovornica

u intervjuima u potpunosti identifikovao sa poslovnom sferom, to je odbijao konvencionalne uloge supruge, majke i ćerke. To je posebno bilo vidljivo u kreativnim industrijama koje u nesigurnim uslovima moraju davati prednost poslu u onom trenutku kada se on pojavi. Dakle, umetnice, bilo da su samostalne ili zaposlene u javnom sektoru, pokušavaju da balansiraju svoje porodične odnose (iako često samoironično mogu da kažu „Balansiram tako što se prošle nedelje onesvestim i vučem po lekarima – loše balansiram”), dok one druge apsolutnu prednost daju profesionalnoj karijeri. Ovo poglavlje ukazuje na surovost umetničkih profesija, posebno za umetnice koje u odsustvu institucionalne podrške vode decu na probe, nastavu, sastanke kolegijuma, jer frilenserke i preduzetnice nemaju pravo na vrtić za decu, nemaju pravo na porodiljsko bolovanje itd. Mali nivo zarade u umetničkom sektoru onemogućava angažovanje dadilja, te bez podrške roditelja (ako zbog zdravlja ili mesta stanovanja uopšte mogu da je pruže) ostavlja umetnice bez ikakvog prostora za slobodno vreme, profesionalno usavršavanje, pa čak i za bavljenje željenim umetničkim radom (jer mora da se prihvati svaka ponuda za posao bez obzira da li suštinski odgovara), tako da ne čudi da se tema godišnjeg odmora među umetnicama gotovo i ne postavlja.

Peto poglavlje – „Diskriminacija žena na radu u sektoru kulture”, pokazuje do koje mere i u anketi, ali još više u intervjuima se polje kulture u Srbiji prepoznaje kao diskriminatorno u različitim pojavnim oblicima. Iskazi to dokumentuju na veoma upečatljiv način. Slično nalazima prethodnih istraživanja, rodna podela posla se pre svega ogleda u distribuciji pozicija moći, (ženama se dodeljuju administrativni poslovi, kao i poslovi organizacije, koordinacije, nege i brige), ali i u priznavanju autorstva i zasluga (zajednički posao ili koautorstvo pripisuju se muškim kolegama), a skoro jedna četvrtina za isti posao bila je plaćena manje. Kada je reč o profesionalnom napredovanju iako je u trenutku istraživanja polovina bila na rukovodećoj poziciji, a među njima čak svaka druga nailazila na neuvažavanje zato što je žena na tom mestu.

Dva naredna poglavlja su u neposrednoj vezi: Ekspertska fokus grupa i Preporuke i primeri dobre prakse, jer se kroz razgovor nastojalo da dubinski utvrde razlozi i forme rodne diskriminacije, diskutujući vrednost i naplaćivanje rada u kulturi, očekivanja od donosioca odluka u polju kulture, te o praksama udruživanja u polju kulture – što je sve vodilo ne samo otkrivanju dobrih praksi, već pre svega definisanju nužnih preporuka neophodnih u prevazilaženju uočenih problema.

Identifikovano je čak 13 interesnih grupa, aktera u polju, stejkholdera, i to: kompanije i korporacije u kreativnim industrijama; donatori, sponzori i finansijeri; političke partije; istaknute ličnosti u oblasti kulture i umetnosti; nevladine organizacije; kulturne institucije javnog sektora; obrazovne ustanove u domenu kulture i umetnosti; strukovna udruženja umetnika/ca i kulturnih radnika/ca; publika; muške kolege u sektoru; same umetnice, stručnjakinje u kulturi i kulturne radnice; mediji; te donosioci odluka u kulturnoj politici na nacionalnom i lokalnom nivou.

Na osnovu ukupnih rezultata istraživanja formulisane su i preporuke specifične za pojedina istraživana pitanja (obrazovanje; podela rada u domaćinstvu; prekarni uslovi rada, potplaćenost i *burnout*; te diskriminacija i rodno zasnovano nasilje). Očito je da su preporuke upućene svim segmentima društva – i da se moraju nastaviti kako istraživanja tako i zagovaranja politika koje će podizati rodnu osvešćenost, kroz obrazovne procese, medijske programe, produkcione prakse u kulturi, prakse diseminacije kulture, animacije, arhiviranja itd.

Ukratko, dokazane su polazne pretpostavke: da su obrazovna iskustva radnica u kulturi, umetnica i preduzetnica u kreativnom polju u Srbiji od izuzetnog značaja za razumevanje njihovog današnjeg stepena (ne)prihvatanja rodni perspektiva i rodne nejednakosti; da su prekarni uslovi rada i klasni položaj radnica i preduzetnica u kulturi te mesto boravka i politički uticaj od ključnog uticaja na profesionalni život te moguće sagorevanje (*burn out*) kojima je pandemija Kovid-19 samo dalje pogoršala i produbila socijalne nejednakosti; te da je (dis)balans privatnog i profesionalnog iskustva s jedne, te „surovost“ umetničkih profesija s druge strane, dovela do odustajanja od zasnivanja porodice i roditeljstva, nedostatka slobodnog vremena te nemogućnosti potpunog i ravnopravnog razvoja profesionalne karijere.

Istraživanje je pokazalo da, iako žene i muškarci zakonski ravnopravno učestvuju u obrazovnim i profesionalnim poljima u kulturi, diskriminacija žena na radu u sektoru kulture i dalje postoji, iako ne toliko vidljiva baš zbog velike istorijske promene kojom je broj žena u ovoj disciplini naglo porastao. Međutim, i dalje je u celokupnom polju, što istraživanje i empirijski pokazuje, delatna rodna podela poslova i odgovornosti. Radnice u kulturi i umetnice suočavaju se sa vrlo konkretnim ograničenjima i gotovo da svaka od njih ima iskustva nametnutih ograničenja prilikom pokušaja napredovanja u karijeri. Takođe su brojni i primeri mobinga tj. zlostavljanja na poslu i seksualnog uznemiravanja.

Ova knjiga stoga predstavlja izuzetno delo koje je više od pukog prikaza rezultata empirijskog istraživanja. Knjiga pokazuje duboku stručnu, naučnu i akademsku utemeljenost i široko znanje autora i autorki, te daje kompleksnu analizu sa preporukama za promene kulturnih, obrazovnih, medijskih i drugih javnih politika koje su od najvećeg značaja za naše društvo i njegov razvoj. Ona će predstavljati nezaobilaznu osnovu za sve istraživače u domenu kulturne politike i menadžmenta u kulturi, ali i za sve one koji se u okviru studija kulture i medija, te teorije umetnosti bave pitanjima rodne ravnopravnosti u srpskom društvu.